

ДО ПИТАННЯ ВИВЧЕННЯ ФОРМ РЕЛІГІЙНОЇ ПРАКТИКИ У МУСУЛЬМАНСЬКИХ НАРОДІВ ПІВНІЧНОГО ПРИЧОРНОМОР'Я

Добре відомо про виняткову роль тюркських народів в історичній долі Східної Європи в цілому і Північному Причорномор'ї зокрема. Після остаточного ухвалення ісламу в Золотій Орді при ханові Узбеку (1312/1313-1341 рр.) як державної релігії¹, він визначає багато найважливіших особливостей духовності, побутової і політичної культури тюрків цього регіону.

Після розпаду Золотої Орди, іслам зберігається у основного населення Кримського ханства, що виникло на його руїнах, а також у різних кочових груп «континентальної» частини Північного Причорномор'я і Приазов'я, за якими згодом закріпилася назва «ногайські татари» або «ногайці». Розширення території розселення останніх і збільшення їх чисельності пов'язане, по-перше, з агресією Османської імперії, що поступово розширювала свої володіння в Причорномор'ї і запрошувала кочівників для заселення новопрیدбаних областей², а, по-друге, – з розпадом Великої Ногайської Орди в нижньоволзьких і прикаспійських степах, попаданням її в залежність від Росії, а також калмицькою навалою на старі кочовища ногайців на сході³. З кінця XV ст. на півдні Пруто-Дністровського межиріччя починає формуватися Буджакська Орда ногайців⁴ – одне з найбільш сильних і стійких тюркських об'єднань Причорномор'я.

Пізніше, у зв'язку з агресією Російської імперії, ареал розселення тюркських народів у Північному Причорномор'ї поступово звужується. Після 1791 р. Буго-Дністровське межиріччя покидає Едісанська Орда⁵, останні представники Буджакської Орди виселені зі своїх етнічних територій в 1807 р.⁶ Нарешті, в 1860-62 рр. йдуть до Туреччини останні представники ногайського етносу, які ще проживали поза Кримським півостровом, в Північному Приазов'ї на р. Молочна. З того часу іслам на території майбутньої України масово зберігається тільки серед корінного населення Криму

Колонізаторська політика російського уряду, викликані нею неодноразові масові переселення кримських татар до Туреччини, а також залучення до Криму поселенців з внутрішніх губерній імперії і іноземних колоністів поступово привели автохтонне населення півострова до положення неповноправної меншини⁸. Етнокультурні процеси, що відбувалися в Криму в період його приналежності Російській імперії, а потім і СРСР не могли не позначитися на особливостях релігійної практики мусульманського населення

З 1944 р. і до кінця 1980-х років кримські татари взагалі опинилися в депортації в середньоазійських республіках і інших східних районах Радянського Союзу. Тут вони, в основному, були розселені серед також мусульманського, а часто і близького в етнологістичному відношенні населення (більшість кримських татар було депортовано в Узбекистан⁹). Проте релігійні і побутові традиції мусульманського населення Середньої Азії значно відрізняються від таких у кримських татар. Дотепер залишається нез'ясованою ступінь впливу середньоазійської релігійної традиції на етнокультуру кримських татар.

В останні десятиліття роль ісламу в суспільно-політичному житті Криму і України в цілому значно підвищилася. Це пов'язано як з поверненням на батьківщину кримських татар і відродженням у них традиційних цінностей, так і активною діяльністю в країні представників різних ісламських течій з мусульманських регіонів колишнього Радянського Союзу, Туреччини, арабських країн¹⁰.

У Криму зіткнулися різні типи ісламської релігійності – традиційна конфесійна культура кримських татар, що відрізняється толерантністю і синкретичним характером, і є продуктом багатовікового культурно-історичного досвіду народу, а також різні напрями модернізованого ісламу, зокрема так званий «політичний іслам». Від того які тенденції запанують у релігійній свідомості і практиці у мусульманського населення Криму залежить не тільки майбутній розвиток цієї конфесії і її носіїв на півострові, але і багато в чому – динаміка історичного процесу в Україні в цілому.

Вияткова роль ісламу в історичній долі народів, що його сповідають, пов'язана з такими його особливостями, як тісний зв'язок між доктринальною і практичною стороною, спрямованість на зовнішню експансію, соціальна і політична активність. Релігійна приналежність кримських татар і різних груп ногайців грала найважливішу роль у формуванні і розвитку особливостей їх побуту, суспільно-політичної структури, духовної культури, ментальності, відносин з сусідніми немусульманськими народами і державами. І зараз мусульманська приналежність кримських татар є чи не визначальним чинником їхнього етнополітичного і етнокультурного розвитку.

Проте, головне значення відіграє не сам факт приналежності до ісламу, а ті конкретні форми, які під впливом різних історичних обставин в різні епохи набував практичний іслам в широких масах тюркського населення Північного Причорномор'я – так званий «народний» або «побутовий» іслам¹¹. Іслам набув тут синкретичного характеру, включивши в свою практику різні культ, вірування, магічні практики, що мають як доісламський (язичницький), так і неісламський (християнський) характер. Серед них «кочовий іслам» (специфічне відношення і дотримання мусульманських обов'язків в кочовому середовищі), культ предків, святих і природних об'єктів (азізізм), тотемізм, дуваїзм, суфізм, а в останній час – неосуфізм, «політичний іслам» та ін. Цей синкретизм

відображає особливості походження тюркських народів Причорномор'я (багатокомпонентний склад, включаючи іраномовний, грецький, готський та ін. субстрати), різні етнокультурні впливи в ході їх історичного розвитку, своєрідність їх традиційної культури, господарства, побуту, а тюркські народи, як відмічають дослідники їх культури, відрізняються стійкою прихильністю до своїх споконвічних традицій, особливим консерватизмом у побуті, пошаною до звичаїв предків¹².

Таким чином, одним з актуальних завдань сучасної етнологічної науки є виявлення форм і дослідження еволюції релігійної практики у мусульман Північного Причорномор'я протягом їх історичного розвитку (початок XIV – початок XXI ст.), а також визначення їх впливу на побутову, суспільну і духовну культуру означених народів.

Актуальність дослідження форм релігійної практики у мусульманських народів Північного Причорномор'я підвищується у зв'язку з їх слабкою вивченістю. На сьогоднішній день практично відсутні наукові розробки в області історії і сучасності ісламу в Криму. Загальне негативне відношення радянської науки до досліджень ісламу у народів СРСР у даному випадку посилилося депортацією кримських татар з історичної батьківщини. Не кращим є положення і в західній науці. Спеціальних наукових досліджень, присвячених особливостям релігійних вірувань тюрків Північного Причорномор'я дотепер, за рідким виключенням, немає. Проте, у ряді робіт, так або інакше, автори торкаються даної проблеми.

Вірування тюрків даного регіону досить давно привернули увагу дослідників. Серед перших авторів, які писали про кримських татар і ногайців, спираючись на записки мандрівників, які безпосередньо спостерігали побут і релігійну практику цих народів, а також – на інші джерела, слід назвати Міхалона Литвина, польського письменника XVI ст.¹³

У XVIII ст. німецький професор університету в Галле Тунманн підготував дослідження, присвячене Кримському ханству¹⁴. Він зумів, хоча і стисло, але достатньо точно охарактеризувати особливості релігійної практики тюрків Північного Причорномор'я. Він так характеризує релігійні уявлення ногайців: «Ногайці – суннітські магометани, як і кримці, але у них дуже обмежені уявлення про свою релігійну систему. Постів і інших обрядів погано дотримуються. У них збереглося багато марновірств язичницьких монголів. Так, наприклад, вони все ще вішають кінські голови на огорожі, вважають кожен тринадцятий рік нещасним і т. д. Але вони не переслідують нікого із-за його релігії і зовсім не прагнуть обертати інших у свою віру».

Низка робіт, присвячених релігії кримських татар, з'явилась після приєднання півострова до Росії¹⁶. Проте вони, в основному, носили описовий характер. Дослідження релігійної культури кримських татар знаходиться на початковому етапі і в даний час. В

якості ілюстрації можна згадати дослідження кримських татар в російській серії «Народи світу», що претендує на фундаментальність, в якому, проте, релігії присвячено всього три з половиною сторінки, з яких значну частину займає опис загальномусультанських постулатів¹⁷.

Що стосується середньовічних ногайців, то на сучасному науковому рівні поставив проблему вивчення їх релігійності російський дослідник В. В. Трепавлов. Але він лише дуже стисло охарактеризував особливості ісламу у ногайців. При цьому він, в основному, спирався на інформацію про ногайців Великої Орди, а не їх одноплемінників з Північного Причорномор'я.

На основі писемних джерел, В. В. Трепавлов вказує на «стітку вкоріненість» у них ісламу, відсутність «релігійного фанатизму, характерного для неохітів», те, що «ряд ознак дозволяє бачити в ногаях вже мусульманське суспільство». Разом з тим, автор відзначає і «не всеосяжне панування ісламу в світогляді кочівників. У ногаїв зберігалися вельми значні пережитки домусульманських вірувань... Проводились обряди жертвопринесень за неісламськими канонами, поклоніння домовому вогнищу, використання кінських черепів як амулетів. Ногайській мові і фольклору знайомі стародавні позначення верховного божества – Кудай і Тенгри. У ногайців практично до етнографічної сучасності існували примовляння, заклинання, ритуальні прокляття, замовляння добробуту. Ними займалися чаклуни, чародії, чарівники, віщуни, знахарі, свого роду гіпнотизери, шамани, ритуальні музиканти, ті, хто замовляв добробут чи проклинав, ворожки – все це люди, за народними віруваннями, виняткові, такі, що мали надприродні властивості». В. В. Трепавлов розглядає також ступінь виконання релігійних постулатів ногайцями: намазу, рамазану, хаджу, наявність мечетей, поховальну обрядовість, питання про існування чи відсутність у них духовенства¹⁸.

В останній час вийшло друком декілька публікацій О. А. Худайбердієвої (Аширгельди-гизи), присвячених релігійним віруванням ногайців Буджакської Орди¹⁹.

Проте низка наявних джерел може дозволити в цілому реконструювати динаміку релігійної практики тюрків Північного Причорномор'я, а етнографічне вивчення сучасних кримських татар – пролити світло на особливості їх сучасної мусульманської культури, а також бути екстрапольованими на минуле народу.

Серед джерел, важливих для вивчення ісламу у тюрків України, слід назвати описи іноземних мандрівників, дані археології, лінгвістики, а для пізнішого періоду (після приєднання до Росії) також архівні і опубліковані документи.

Описи іноземних мандрівників не раз використовувалися для реконструкції культури кочового населення Північного Причорномор'я, і це не випадково. Враховуючи

відсутність у ногайців власної писемної традиції саме записки іноземців, разом з документами іноземного походження, що стосуються взаємин сусідніх держав з ними, є основними видами джерел, що проливають світло на історію кочівників Південної України. Це, проте, практично не стосується релігієзнавства. Крім того, далеко не всі наявні описи ногайців і кримських татар введені в науковий обіг або вони ще недостатньо використовуються для вирішення відповідних завдань²⁰.

Іншим важливим джерелом з проблеми є дані археології. Такі археологи як А. О. Добролюбський, Л. В. Субботін, А. М. Дзиговський, А. С. Островерхов, С. М. Агульников хоча безпосередньо не досліджували вірувань середньовічних кочівників, але вивчали поховання цього населення. Декілька могильників і десятки поховань, що знаходяться в них та визначаються як ногайські, були розкопані на півдні Одеської області. Серед них – курганні могильники у сел Нерушай, Мирне, Дракуля, Новоселиця, Кочковате, Траповка, Вишневе, Білолісся, Лиман²¹.

Оскільки поховальний обряд відображає уявлення людей про потойбічний світ, а також зазвичай строго регламентується релігією, його реконструкція відіграє унікальну роль у розумінні духовної культури народу. Вищенаведеним авторам не вдалося визначити конфесійних особливостей населення, що залишило розкопані поховання, але опубліковані ними матеріали, при співставленні з іншими даними, включаючи аналіз постулатів ісламу відносно поховання, в цілому, дозволяють це зробити.

У цілому, поховальний обряд ногайців мав синкретичний характер, поєднуючи в собі як мусульманські, так і давньотюркські, язичницькі риси. До мусульманських рис їх обрядовості можна віднести те, що достатньо великий відсоток небіжчиків було обернуто обличчям у бік Мекки; наявність в могилах каменів, котрі, ймовірно, притискували саван, щоб за нього не потрапляла земля; відсутність у багатьох могилах інвентарю, характерного для домусульманського обряду кочівників. До немусульманських відносяться такі особливості поховання: небіжчика клали на спині, головою на захід, могили були впушені в кургани попередніх епох, у ряді поховань виявлений інвентар (монети, гудзики, намиста та ін.), залишки заупокійної трапези, частина кістяків мала пошкодження (відсутні кінцівки рук і /або стоп ніг)²².

Могильники, що, можливо, пов'язані з буджаськими ногайцями, досліджувалися і в Південній Молдові біля міста Комрат та сіл Балабани і Гайдар²³. В останній час в Україні досліджено ще декілька курганів, в яких знайдені, зокрема, ногайські поховання²⁴. Зазначене, разом з відсутністю узагальнюючого дослідження поховань ногайців Північного Причорномор'я у співставленні з мусульманськими канонами, а також практикою інших, близьких до середньовічних кочівників Східної Європи етнічних груп, репрезентований напрямок досліджень є дуже перспективним.

О. А. Худайбердієвою (Аширгельди-гизі) вперше для реконструкції релігійних вірувань ногайців Буджакської Орди були використані лінгвістичні джерела, а саме – дані антропонімії, котрі дозволяють визначити ступінь вкоріненості в них ісламу, а також – збереження домусульманських вірувань та звичаїв²⁵. Номенклатура особистих імен ногайців Буджакської Орди, була виявлена в картографічних та топонімічних джерелах (у зв'язку з тим, що тюрки за звичаєм називали аули іменами своїх ватажків або прашчурів), в різного роду історичних документах. У результаті автору вдалося дійти до висновку про те, що в системі найменування особи відображенні як мусульманські традиції, що є свідомством про достатньо тверду вкоріненість ісламу у ногайців, так і давні домусульманські традиції тюркських кочівників²⁶. Цей напрямок дослідження є достатньо перспективним, а його можливості ще далеко невичерпані.

Майбутній археографічний пошук також може дати важливі матеріали для реконструкції релігійних вірувань кримських татар і ногайців.

Нарешті, виключну роль для рішення поставленого завдання мають матеріали польових етнографічних досліджень. Такі дослідження проводились влітку 2007 і 2008 рр в ході етнографічної практики студентів історичного факультету Одеського національного університету імені І. І. Мечникова під керівництвом А. В. Шабашова в селах Коккоз (Соколине) і Пичкі (Баштанівка) Бахчисарайського району. В результаті вдалось зібрати унікальний матеріал, що розширює наші знання про релігійні вірування кримських татар.

Серед найсуттєвіших результатів – фіксація факту збереження 12-річного звіриноного циклу, котрий, як вважалося раніше, вже давно не використовується у кримських татар, більш того – унікального для цього народу варіанту номенклатури звірів, що позначала роки давньотюркського за походженням календаря²⁷.

Була відкрита форма народного ісламу, котру ми пропонуємо позначити як «дуваїзм». При такій формі ісламу населення ідентифікує себе як мусульмани, однак, практично не дотримується правил догматичного ісламу, в тому числі не практикує один із основних стовпів ісламу – намаз (ас-салат). Замість нього за різними значущими приводами та подіями в житті людини і родини влаштовуються колективні моління з громадським пригощанням – дува. Розпорядниками та ведучими цього ритуалу, як правило, являються члени територіальної громади, ті з представників старшого покоління, які мають особливий авторитет у селі і знають традиції цього обряду. Хоча дува – молитовне звернення до божества і не суперечить канонам ісламу, воно, природно, не може підміняти, як це має місце у кримських татар, обов'язкової молитви. У зв'язку з цим, дуваїзм треба вважати особливим культом, формою народного (побутового) ісламу. Він є результатом релігійного синкретизму. Вочевидь, на формування цього культу вплинули власне іслам (дува читається арабською мовою, тому її зміст не завжди зрозумілий для

тих, хто молиться), доісламські шаманські вірування (віра в потойбічні сили, котрі можуть вплинути на хід подій реального життя, здійснювання символічного жертвоприношення для того, щоб «задобрити» ці сили, використання провідників між силами цього та «іншого» світу), суфізм (а суфійські радіння також, по суті, є результатом синтезу ісламських і шаманських традицій). Залишається відкритим питання – в якому ступені походження цього культу має кримськотатарські коріння, а в якому пов'язано із середньоазіатським впливом. Як відомо, для народів цього регіону також дуже характерні подібні релігійні практики.

Дуже актуальні і етносоціологічні дослідження різних форм ісламу («політичного ісламу»), котрі зараз активно розповсюджуються в Криму²⁸.

Таким чином, треба констатувати, що розпочате дослідження маловивчених питань релігійної культури сучасних та історичних мусульманських тюркських народів України є актуальним як з пізнавального, історичного, так і з практичного боку. Таке дослідження потребує комплексного підходу і повинне спиратися на методи та джерела різних галузей знань: власне історії, археології, етнології, лінгвістики. Результати дослідження можуть висвітлити ще одну білу пляму в історії і культурі народів нашої країни.

У статті аналізуються форми релігійної практики у мусульманських народів Південного Причорномор'я: кримських татар та ногайців. Автори вважають, що в релігійній культурі цього населення комбінуються догмати «класичного» ісламу та практика «народного ісламу», котра включає азизізм, дуваїзм, культ пращурів та ін.

The paper analyzed of the forms of religion practices in Islamic peoples of North Black sea regions: Crimean Tatars and Nogay's. Authors suppose that in religion culture this peoples is combined of Islamic orders and practices of "folk Islam" include azizism, duvaism, cult of ancestors etc.

Примітки:

1. Султанов Т. А. Чингиз-хан и Чингизиды. Судьба и власть. – М., 2006. – С. 237-240; Васильев Д. В. К вопросу о становлении ислама в Золотой Орде //Сборник тезисов региональной научной конференции «Проблемы взаимодействия национальных культур» (Межэтнические общения в полиэтническом регионе). – Астрахань, 1995. – С. 23 та ін.
2. Киртоагз И. Г. Юг Днестровско-Прутского междуречья под османским владычеством (1484-1595). – Кишинев, 1992.
3. Трепавлов В. В. История Ногайской Орды. – М., 2002. – С. 130-133, 450-452 та ін.; Тунмани. Крымское ханство. – Симферополь, 1991. – С. 49-50.
4. Шабашов А. В. Центральноеазиатские древности Буджасака (к вопросу о соотношении родоплеменного состава ногайцев Буджакской Орды и государства кочевых узбеков)

//Лукоморье: археология, этнология, история Северо-Западного Причерноморья. – Вып. 1. – Одесса, 2007. – С. 114-131.

5. Скальковский А. А. Сравнительный взгляд на Очаковскую область, в 1790 и 1840 годах //ЗООИД. – 1844. – Т. 1. – С. 259.

6. Скальковский А. А. Болгарские колонии в Бессарабии и Новороссийском крае. – Одесса, 1848. – С. 46-53.

7. Сергеев А. А. Уход Таврических ногайцев в Турцию в 1860 г. //Крымские татары: Хрестоматия по этнической истории и традиционной культуре. – Симферополь, 2005. – С. 419-440.

8. Щербаков Н. Переселение крымских татар //Забвению не подлежит... (Из истории крымскотатарской государственности и Крыма). – Казань, 1992. – С. 36-54; Левицкий Г. Переселение татар из Крыма в Турцию //Забвению не подлежит... – С. 118-161.

9. Очерки истории и культуры крымских татар. – Симферополь, 2005. – С. 76.

10. Исламская идентичность в Украине. – К., 2006. – С. 43-71.

11. Басилов В. Н. Народная культура в исламе и задачи ее исследования //Ислам и народная культура. – М., 1998. – С. 7-16; Wulff I. Islamic and Non-Islamic Elements in Yakan Death Rituals //Folk. Vol. 25. – 1983. – P. 186; Waardenburg J. Official and popular Religion in Islam //Islam and Society. Special Issue of «Social Compass». – Vol. 25. – № 3-4. – The Hague, 1978. – P. 315-341.

12. Трубецкой Н. С. О туранском элементе в русской культуре //ЭО. – 1992. – № 1. – С. 99; Сравнительно-историческая грамматика тюркских языков. Лексика. – М., 2001. – С. 621.

13. Михалон Литвин. О нравах татар, литовцев и москвитян. – М., 1994.

14. Тунманн. Указ. соч.

15. Там же. – С. 48.

16. Радде Г. Н. Крымские татары //Крымские татары... – С. 371-379; Кондараки В. X. Религиозные правила, догматы и обычаи крымских татар //Крымские татары... – С. 270-279; Степанов В., Шабанов А. Єгор Шевельов. Народні татарські вірування //Неопалима купина. – 1995. – № 5-6. – С. 233-242.

17. Мусульманская культурная традиция в Крыму //Тюркские народы Крыма. Караимы Крымские татары. Крымчаки. – М., 2003. – С. 313-317.

18. Трепавлов В. В. Указ. соч. – С. 49-50.

19. Худайбердыева (Аширгельды-гызы) О. А. Религиозные верования ногайцев Буджакской Орды //Матеріали 64-ї звітної студентської наукової конференції історичного факультету Одеського національного університету імені І. І. Мечникова. 22 квітня 2008 р. – Одеса, 2008; ее же. Антропонимия и религиозные верования ногайцев Буджакской Орды //Лукоморье: археология, этнология, история Северо-Западного Причерноморья. – 2008. – Вып. 2. – С. 119-126; ее же. Религиозные верования северопричерноморских ногайцев и крымских татар в записках иностранных путешественников //Лукоморье: археология, этнология, история Северо-Западного Причерноморья. – 2009. – Вып. 3. – (У друці).

20. Худайбердыева (Аширгельды-гызы) О. А. Религиозные верования северопричерноморских ногайцев и крымских татар...

21. Добролюбский А. О. Могильники средневековых кочевников в междуречье Днестра и Дуная //Памятники древней истории Северо-Западного Причерноморья. – К., 1985. – С. 85-92; Добролюбский А. О., Субботин Л. В., Сегеда С. П. Погребальные памятники Буджакской Орды //Средневековые памятники Днестровско-Прутского междуречья. – Кишинев, 1988. – С. 131-144; Субботин Л. В., Дзиговский А. Н., Островерхов А. С. Археологические древности Буджака. Курганы у сел Вишиное и Белолесье. – Одесса, 1998.

22. Добролюбский А. О., Субботин Л. В., Сегеда С. П. Указ. соч. – С. 132-138; Субботин Л. В., Дзиговский А. Н., Островерхов А. С. Археологические древности Буджака. Курганы у сел Вишиное и Белолесье. – Одесса, 1998. – С. 11, 13, 14, 17, 18, 21, 23, 27, 32.

23. Азульников С. М. Археологическое наследие Буджака. Краткий очерк археологических памятников Буджакской степи //Revista de etnologie și culturologie. – 2008. – Vol. 3. – С. 232.

24. Усна інформація С. М. Гізера.
25. Худайбердыева (Аширгельды-гызы) О. А. Антропонимия и религиозные верования ногайцев Букджакской Орды. – С. 119-126.
26. Там же. – С. 120-123.
27. Шабашов А. В. Новое в изучении животного календаря у крымских татар //Південь України: етноісторичний, мовний, культурний та релігійний виміри. Матеріали міжнародної науково-практичної конференції (Одеса, 26 жовтня 2007 р.). – Одеса, 2007. – С. 309-313.
28. Брилев Д. В. Суфизм в Украине: история и современность //Лукоморье: археология, этнология, история Северо-Западного Причерноморья. – 2009. – Вып. 3. – (У друці).